

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 8/9

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 11/12

Видавництво М. П. Коць
Київ-Нью-Йорк
2004

кільканадцять карб., коли довідався від нього що він, майже, без копійки виїздить на заслання”⁷. Він також розповів, що передачі до тюрми та збірка грошей для кожного ув’язненого єпископа або священика УАПЦ, який відправлявся на заслання, були звичайним явищем.

Отже, УАПЦ не припиняла надавати допомогу тим, кого було ув’язнено саме як активістів українського руху. Таким чином, на документах з різних архівів можна відтворити цей перехід у здійсненні політики обмеження церковної діяльності і допомоги в такій специфічній сфері, як утримання ув’язнених.

Ірина Преловська (Київ)

⁷ Додаткове свідчення Миколи Чехівського від 24 жовтня 1929 р. – Державний архів Служби безпеки України. – Справа № 67098 ФП. – Т. 131. – Арк. 95.

ІЛЛІНСЬКА ПАРАФІЯ УАПЦ: ІСТОРІЯ НАВКОЛО ОДНІЄЇ СВІТЛИНИ

Важливою складовою музейної колекції є її іконографічна збірка, оскільки саме світлина є одним з головних засобів вирішення завдань, які постають перед науковцями при створенні експозиції. Через відомі історичні обставини оригінальні зображення 1920–1930-х рр. інколи виявляються рідкіснішими, ніж знімки з сімейних альбомів початку ХХ ст., особливо коли йдеться про драматичні сюжети з історії національного духовно-культурного відродження.

Нещодавно до збірки Музею історії м. Києва надійшла світлина представників ради автокефальної православної парафії при Іллінській церкві в Києві, датоване 27 грудня 1925 р. На перший погляд, атрибуція її не вимагала особливих зусиль. Крім того, репродукцію подібного зображення (з дещо іншими персонажами) було вміщено в першому томі “Мартирології українських церков”¹. Але, як з’ясувалося, автори зазначеного видання обмежилися відтворенням підпису на самій світлинці, оскільки не ставили перед собою за мету персоніфікувати зображених осіб. Специфіка музейного дослідження, яка обумовлює особливу увагу до з’ясування походження фотодокумента, обставин зйомки, імен зображених осіб, і, зрештою, звичайний дослідницький інтерес вимагали не обмежуватись уже відомими фактами, а спробувати хоча б фрагментарно реконструювати історію Іллінської парафії та долю окремих її діячів, яких, можливо, й зображено на світлинці.

Першим кроком на цьому шляху став джерелознавчий та історіографічний пошук. Виявилось, що видані останнім часом документальні матеріали² та досить численні студії з історії Української автокефальної церкви³ є або узагальнюючими,

¹ Мартирологія українських церков. – Торонто; Балтимор, 1987. – Т. I: Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – С. 275.

² Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ: 14–30 жовтня 1921. Документи і матеріали / Г. М. Михайличенко, Л. Б. Пилявець, І. М. Преловська. – К.; Л., 1999; *Власовський І.* Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т., 5 кн. – Нью-Йорк, 1961 (репр. вид.: К., 1998).

³ Докл. бібліографію наведено: Мартирологія українських церков. – Т. I. – С. 1065–1104. З останніх видань див.: *Зінченко А.* Визволитися вірою. – К., 1997; *Ульяновський В.* Церква в Українській Державі. 1917–1920 рр. – К., 1997. – Т. I: Доба Української Центральної Ради; Т. II: Доба Гетьманату Павла Скоропадського.

або присвячені життю та діяльності її найвідоміших представників. Винятком можна вважати дослідження І. Преловської, присвячені, як правило, вузчій проблематиці⁴. Тому головним джерелом для подальшої атрибуції нового музейного надходження стали матеріали фонду УАПЦ Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. 3984) та слідчі справи ДПУ–НКВС, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України.

Навесні 1919 р. у Києві виникла перша українська православна громада, яка спочатку не мала власного храму. На думку її представників, ним мала стати церква святого пророка Іллі на вул. Безаківській (пізніша адреса – Комінтерна 25), яка належала Михайлівському монастирю. Не отримавши офіційного дозволу, парафіяни спробували домовитися з тамтешніми ченцями, але ті, пообіцявши звільнити приміщення після Великодня, цього не зробили. Тому перші відправи новоствореної парафії відбувалися в Миколаївському соборі на Печерську. Парафіяни ще раз спробували здобути Іллінську церкву наприкінці 1919 р. Як відомо, в цей час діяльність УАПЦ вже набувала організованіших форм. Деякий час парафія іменувалась Либедською, поки вона не поділилася у 1922 р. на власне Іллінську і Солом'янську (при церкві Бориса і Гліба). У січні 1920 р. вперше було обрано її раду, а статут Либедської української православної парафії було зареєстровано Київським губревкомом 4 лютого 1920 р.⁵

Майже одразу після цього було поставлено крапку в справі здобуття власного приміщення. Як зазначали свідки тих подій, “українська громада примушена була, щоб увійти в храм, одбити чернецькі замки від дверей”⁶. Згідно з виявленими документами, 24 лютого 1920 р. в Іллінській церкві вдруге відбулася урочиста соборна служба (дата першої відправи не з'ясована)⁷. Але відомо, що вірні Іллінської парафії щорічно відзначали 15 лютого як день здобуття храму⁸.

З цього часу Іллінська церква стає справжнім осередком УАПЦ, центром не лише духовного, а й громадського життя для парафіян. У листопаді 1921 р. тут було організовано регулярне читання лекцій з історії та географії України, з українського письменства, релігійно-побутових особливостей української церкви тощо⁹. На базі цього лекторію за кілька місяців виникли відомі богословські курси (заборонені більшовиками на початку 1924 р.), викладачами на яких були митрополит В. Липківський, архієпископ Н. Шараївський, єпископ П. Тарнавський, В. Чехівський, М. Мороз, професори В. Данилевич, О. Грушевський, Л. Старицька-Черняхівська¹⁰.

Задля вирішення проблеми атрибуції світлини визначальне значення мало з'ясування особи зображеного на ній священика. За допомогою архівних джерел вдалося виявити імена настоятелів Іллінської церкви. На початку, за звичайною для

⁴ Преловська І. Організація навчальних закладів УАПЦ в Києві у 1920-х роках // Український археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 105–123. Автор висловлює подяку ст. наук. сп. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України Ірині Преловській за надані консультації.

⁵ Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1.

⁶ Там само. – Оп. 3. – Спр. 788. – Арк. 23в.

⁷ Там само. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 63в.

⁸ Там само. – Оп. 3. – Спр. 788. – Арк. 23в.

⁹ Там само. – Оп. 1. – Спр. 266. – Арк. 23в.

¹⁰ Мартирологія українських церков. – Т. І. – С. 1017.

Надпис на світлині: “Рада Київ[ської] Укр[аїнської] Автокефал[ьної]
Прав[ославної] Іллінської Парафії. 1925 р. 27/ XII”

того часу практикою, коли Українська православна Рада тимчасово відряджала в парафії священників, в Іллінській церкві правили службу о. Нестор Шараївський та о. Марко Грушевський (згодом – єпископи УАПЦ)¹¹. Як відомо, парафіяльні ради згідно зі своїм статутом мали право обирати священників, погоджуючись чи відмовляючись підкоритись рішенням ВПЦР. На початку жовтня 1920 р. рада Либедської парафії запрошувала настоятелем В. Липківського¹², а у серпні–вересні 1921 р. вона не погодилася прийняти нового священника, незважаючи на тиск з боку голови ВПЦР М. Мороза¹³.

Першим настоятелем Іллінської парафії, який виконував свій пастирський обов’язок упродовж значного часу, був протоієрей Костянтин Янушівський. Збереглася його особова справа¹⁴, з якої дізнаємося, що Кость Юхимович Янушівський народився 12 травня 1868 р. в м. Брацлаві на Поділлі, закінчив по першому розряду Тульчинське духовне училище та Подільську духовну семінарію, прослухав два курси історико-філологічного факультету університету. К. Янушівський був висвячений у січні 1890 р. і служив у духовних учбових закладах на Брацлавщині та Вінниччині. Остання його посада перед революцією – виконуючий обов’язки голови Вінницького відділення училищної ради (з 1916 р.). У лютому 1920 р. він подав заяву до Київської єпархіальної церковної ради з проханням про призначення в сільську парафію на Київщині. Уже в жовтні 1920 р. він був членом Київської губерніальної церковної

¹¹ ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 25.

¹² Там само. – Спр. 266. – Арк. 8зв.

¹³ Там само. – Спр. 267. – Арк. 6–6зв.; Спр. 302. – Арк. 4–4зв.

¹⁴ Там само. – Оп. 2. – Спр. 1527.

ради і відправляв служби за її відрядженням у Миколаївському соборі¹⁵. Достеменно не відомо, коли саме він став настоятелем Іллінської церкви. У запитальній картці ВПЦР, яку він заповнював 30 червня 1921 р., К. Янушівський зазначив, що “має посаду при Іллінській церкві Либедської парафії”¹⁶.

Маючи значну кількість архівних джерел, у дослідженні великою спокусою було зупинитися на цьому і визначити священника на світлині як К. Янушівського, особливо враховуючи те, що він був досить знаним діячем УАПЦ. Але далі з’ясування його біографії заперечило цю думку. Відомо, що з часом настоятель Іллінської парафії став активним прибічником М. Мороза і заснованої ним Діяльної Христової Церкви. 12 лютого 1924 р. “парацерада Іллінської української православної парафії в м. Києві [...] звільнила [його] з посади священника і настоятеля з 1 лютого 1924 р.”¹⁷ Напередодні, 11 лютого, за звинуваченням у заколоті проти УАПЦ Вищий церковний суд виключив з її складу кількох діячів ДХЦ, зокрема К. Янушівського¹⁸.

Як відомо, розкол серед українських парафій активно стимулювався і використовувався владою. У 1926 р. українську громаду при Іллінській церкві було ліквідовано. Безпосередньою підставою для заборони можна вважати заяву колишнього голови парафіяльної ради П. Потабенко про занепад життя громади. Не зважаючи на резолюцію ВУПЦР від 11 грудня 1925 р., яка заперечувала таке твердження, влада скористалася цими чварами і припинила діяльність української парафії¹⁹. Зіставивши дати, можна припустити, що зібрання членів парафіяльної ради, учасників якого зображено на світлині (27 грудня 1925 р.), якщо не безпосередньо було присвячено розгляду питання про заяву П. Потабенко і відповідній резолюції ВПЦР, то принаймні обговоренню становища парафії і церкви взагалі. За часом воно співпало з моментом шаленого цькування УАПЦ, яке призвело до арештів її провідних діячів і завершилось ухвалою Великих Микільських Зборів ВПЦР (11–13 травня 1927 р.) щодо лояльності УАПЦ до радянського уряду. Подібне припущення підтверджується і присутністю на світлині члена Всеукраїнської православної церковної ради Петра Терещенка (сидить за столом у центрі). Його особу вдалося визначити через зіставлення відомих уже зображень цього діяча²⁰.

Навесні 1927 р. діяльність української православної парафії при Іллінській церкві було відновлено, але сам храм уже використовувався нею спільно з синодальною громадою. При цьому передача приміщення відбувалася бурхливо. Голова парафіяльної ради З. Тищенко закрав церкву, сховав ключі і, зібравши людей, закликів їх відстояти храм будь-яким способом. За свідченням учасника подій, “настрій прихожан був бойовий, і вони могли зустріти обновленців кілками”²¹. Справу владнали за допомогою міліції.

Наступним після К. Янушівського настоятелем Іллінської парафії став Кость Бутвіненко²². Він народився 1891 р. на Київщині в селянській родині. По закінченні

¹⁵ Там само. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 150.

¹⁶ Там само. – Оп. 2. – Спр. 1527. – Арк. 27–28.

¹⁷ Там само. – Спр. 1527. – Арк. 11.

¹⁸ Там само. – Арк. 33–34.

¹⁹ Там само. – Оп. 3. – Спр. 295. – Арк. 13–15.

²⁰ Мартирологія українських церков. – Т. I. – С. 267, 982.

²¹ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф. 263. – Спр. 45618. – Арк. 4зв.

²² У деяких виданнях, зокрема в “Мартирології українських церков” помилково іменується Ботвіненком.

духовної семінарії у 1914–1918 рр. був дияконом Юрківської церкви та церкви на Байковому кладовищі в Києві²³. За часів Директорії перебував в армії УНР. 29 березня 1921 р. парафіяльною радою його було обрано другим священиком Іллінської церкви. Займався збиранням коштів на допомогу репресованим священикам, за що і сам був заарештований 1921 р.

К. Бутвіненко відправляв службу в Іллінській парафії (з лютого 1924 р. був її настоятелем) до остаточної її ліквідації, тому можна стверджувати, що саме його зображення маємо на світлині. Цей висновок базується також на іконографічному зіставленні. У згаданій “Мартирології українських церков” вміщено знімок, на якому зображено вірних Іллінської парафії у день відзначення шестиріччя її існування²⁴. Серед великої кількості прихожан у центрі – митрополит Василь Липківський і священик з нашої світлини. Як видається, під час подібних урочистостей поруч з митрополитом УАПЦ міг знаходитися лише сам настоятель парафії.

Зрозуміло, сьогодні вже неможливо дізнатися про обставини зйомки, про те, чому після засідання парафіяльної ради її представники вирішили відправитися в фотоательє. Можливо, при неспокійних часах вони передбачали подальший перебіг подій. Члена ВПЦР П. Терещенка заарештують 1929 р. і відправлять на заслання, звідки він уже не повернеться. Під час репресій у справі СВУ за ґратами опиниться К. Бутвіненко, але на цей раз його виправдають. Проте життя парафії, яка залишилась без настоятеля, стало паралізоване. В архівних документах останні згадки про проведення Служби Божої в церкві св. пророка Іллі відносяться до Великодніх свят 1929 р.²⁵ Після двох інспірованих владою “надзвичайних Соборів” 1930 р., які ухвалили рішення спочатку про т. зв. “самоліквідацію” УАПЦ (28–29 січня 1930 р.), а потім – про створення замість неї УПЦ (9–12 грудня 1930 р.), діяльність Іллінської парафії уже не відновлювалася.

К. Бутвіненко ще намагався прислужитися справі духовного відродження: був настоятелем Благовіщенської церкви в Києві, секретарем Київської єпархіальної ради УПЦ (1930–1934) і фактичним керівником київської єпархії. Після остаточної заборони Автокефальної Церкви він відійшов від справ, мусив шукати роботу і, врешті, працював вагарем. Наступний його арешт стався 4 грудня 1937 р. Проти К. Бутвіненка було висунуте типове звинувачення у приналежності до “української контрреволюційної фашистської організації церковників-автокефалістів”. У матеріалах слідчої справи Бутвіненка йдеться про те, що він був “секретним агентом УГБ”, проте недостатньо старанним²⁶. Імовірно, згода на співпрацю з органами була певною платою за виправдання у справі СВУ. Звільнившись з ув’язнення, К. Бутвіненко наївно вважав, що ошукав органи. До певного часу ті справді не нагадували йому про взяті зобов’язання. Однак згодом за рішенням трійки КОУ НКВС від 31 грудня 1937 р. його було засуджено до вищої міри покарання і розстріляно 16 січня 1938 р.²⁷

Можна передбачити, що й долі інших персонажів, зображених на нашій світлині, також склалися не менше трагічно. Без сумніву, серед них мав би бути голова парафіяльної ради. Розглянуті документи засвідчують, що впродовж 1920-х рр. склад

²³ ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 267. – Арк. 5.

²⁴ Мартирологія українських церков. – С. 276.

²⁵ ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 4. – Спр. 259. – Арк. 8–8зв.

²⁶ ЦДАГО. – Ф. 263. – 65743. – Арк. 16, 16зв.

²⁷ Там само. – Арк. 79–80.

ради і її голова змінювалися тричі. Перший голова парафіяльної ради Петро Потабенко обіймав цю посаду з 1921 р. до вересня 1924 р., став священником, за кілька років відійшов від справ і у вересні 1927 р. округовою церковною радою Київщини його було виведено зі складу духовенства²⁸. За часів масових переслідувань представників УАПЦ П. Потабенко був заарештований за “антисоветскую агитацию украинско-националистического направления” і у квітні 1934 р. висланий на три роки в Південний край, звідки не повернувся.

Другим головою ради був згаданий уже Захарій Тищенко. Можна передбачити, що зміна керівника відбувалася не без ускладнень, які були відлунням розколу УАПЦ і приходом на парафію нового настоятеля. Згідно з протоколами засідань парафіяльної ради, ще 7 вересня 1924 р. П. Потабенка було перебрано на її голову²⁹, а вже 24 вересня цю посаду посів З. Тищенко³⁰. Подаючи згадану заяву про занепад Іллінської парафії при нових її керівниках, колишній голова, напевно, немало керувався особистими амбіціями.

З. Тищенко – фігура достатньо впливова в Іллінській і Солом’янській парафіях, в 1926–1927 рр. був членом ВПЦР. Він також не залишився поза увагою ДПУ. Його арештовували двічі. Спочатку у грудні 1927 р., коли, відсидівши півроку, він був виправданий і відпущений на волю³¹. Невдовзі у лютому 1929 р. З. Тищенка знову заарештували і вислали у червні того самого року в Нижньо-Волзький край³². Подальша його доля невідома. На момент зйомки З. Тищенкові було 38 років. Серед зображених цьому вікові відповідає лише один чоловік – крайній праворуч у першому ряду.

Третім головою ради (з 1927 р. до ліквідації парафії) був Хома Круглій, який перед тим заступав З. Тищенка на посаді голови парафіяльної ради. Він також міг бути зображений на нашій світлині, але визначити цю особу, на жаль, не вдалося. Це стосується також і інших членів парафіяльної ради (не зважаючи на наявність списків парафіяльної ради різного часу³³), оскільки серед переглянутих матеріалів їх зображень поки що не виявлено.

Отже, нове надходження до музейної збірки стало приводом для з’ясування за допомогою архівних джерел того, як становлення УАПЦ відбувалося на парафіяльному рівні, що є важливим для відтворення цілісної картини однієї з найяскравіших подій національного духовного відродження ХХ ст. Крім того, результатом архівних студій є “оживлення” музейного предмету, створення його легенди, без якої він, навіть уміщений в експозиції, втрачає свою цінність.

Ольга Мельник (Київ)

²⁸ ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 572. – Арк. 3.

²⁹ Там само. – Спр. 208. – Арк. 1.

³⁰ Там само. – Арк. 4.

³¹ ЦДАГО. – Спр. 45618. – Арк. 1–1зв.

³² Там само. – Арк. 41, 47.

³³ ЦДАВО. – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 208. – Арк. 1–3; Оп. 4. – Спр. 204. – Арк. 8зв.–9.